

Формування методологічних засад політичної цензури в галузі суспільствознавчих досліджень в Україні 20–30–х років ХХ ст.

Досліджується формування та функціонування в 1920–1930–х рр. марксистсько–ленінської та сталінської методології, яка виконувала універсальну функцію партійно–ідеологічного цензора історичних досліджень.

Ключові слова: політична цензура, історична наука, марксистсько–ленінська та сталінська методологія.

Формування демократичних державних інститутів сучасної Української держави *актуалізує* вивчення проблеми становлення та функціонуванню системи політичної цензури в СРСР 1920–1930–х рр. Досліджуючи роль цензури, важливо показати форми і методи здійснення політично–ідеологічного контролю за різними сферами життя суспільства, зокрема з'ясувати специфіку функціонування органів політичної цензури в галузі історичної науки. Особливої уваги потребує дослідження ідеологічної складової, тобто більшовицької парадигми висвітлення соціально–політичних та економічних відносин, яку насаджували відповідні партійні структури, а також становлення феномену інституту «соціального замовлення», зміну проблемно–тематичних напрямків науково–історичних досліджень.

На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення.

Метою даної наукової розвідки є з'ясування особливостей формування марксистської теорії висвітлення соціально–економічної та політичної історії України, але не її теоретичних витоків загалом, а цілком конкретного застосування в українському радянському історіографічному дискурсі 1920–30–х рр. Два аспекти є основними: інституційний статус установ марксистського глумачення історії в Україні, а з другого боку виявлення складових так званої марксистсько–ленінської та сталінської методології. Саме вона виконувала універсальну функцію партійно–ідеологічного цензора та зняряддя виховання самокритики і самоконтролю серед суспільствознавців.

Історико–партійна галузь історичних знань, тобто Інститут Маркса і Енгельса, Інститут Леніна та Комісія для збирання і вивчення матеріалів по історії жовтневої революції та партії (Істпарт), достатньо висвітлена радянським партійними істориками. Істпарт виник 1 вересня 1920 р., а 9 грудня Малий РНК затвердив її персональний склад: голова М.С. Ольминський,

заступник М.М. Покровський, секретар В. Адоратський[1,с.21]. Наступного року Істпарт став частиною секретаріату ЦК РКП(б). 8 липня 1923 р. виник Інститут ім. В.І. Леніна, директором якого призначили Л.Б. Каменева, а 22 жовтня 1923 р. оргбюро ЦК РКП(б) затвердило Раду Інституту, до якої увійшли Й. Сталін, М. Бухарін, А.С. Бубнов, І.О. Зеленський, Н.К. Крупська, В.І. Невський, М.М. Лядов[1,с.23–24]. Обидві установи спочатку виконували функції архіву, але з другої половини 1920–х рр. їх почали використовувати для внутріпартійної боротьби між групою Л.Д. Троцького, Л.Б. Каменева – Г.Є. Зінов'єва та Й. Сталіна. Останній намагався протиснути «своїх людей» до цих інституцій, відтак у 1926 р. замість Л. Каменева призначили І.І. Скворцова–Степанова, а після його смерті восени 1928 р. М. Савельєва. Того ж року відбулося об'єднання Істпарту та Інституту Леніна, внаслідок якого Сталін позбувся «теоретика партії» М. Бухаріна, а 3 листопада 1931 р. фактично завершилася концентрація ідеологічних дослідних установ в Інституті Маркса, Енгельса, Леніна (ІМЕЛ). Директором став В.В. Адоратський, його заступником – сталінський висуванець І.П. Товстуха.

В Україні також діяв відділ по вивченню історії жовтневої революції і Комуністичної партії (б) України («Істпарт»). 20 жовтня 1924 р. його очолював Адамович, який радив Держживдаву скоротити рукопис книги К. Котова про діяльність партійних організацій до 1917 р., після чого її можна друкувати[2,арк.286]. Український «Істпарт» видавав журнал «Літопис революції», на сторінках якого друкувалися статті з історії партії, революції, громадянської війни, спогади революціонерів, документи. Наприклад, у перших числах «Літопису революції» за 1923 р. висвітлювалися повстання селян після реформи 1861 р., історія робітничого руху 80–х рр. XIX – початку XX ст., нариси–спогади Д. Лебеда, Е. Квірінга про революційну діяльність на Катеринославщині. Історик партії та член ревізійної комісії КП(б) М.Ю. Равич–Черкаський опублікував коротку інформацію про «полум'яного революціонера» В. Клочка, соратником якого був Д. Лебедь[3], а М. Попов спогади про свою підпільну роботу у Харкові 1907–1909 рр.[4] Теоретично–методологічних публікацій ніхто не писав, а лише фактологічні розробки: статті, спогади, документи, рецензії. Так, І.Ю. Кулик, який мав досвід керівництва органом політцензури – ЦУД, показав діяльність київської організації більшовиків, згадавши про В. Затонського, І. Крейсберга, Р. Фарбмана, Г. П'ятакова, В. Примакова, використовуючи політично–ідеологічні визначення стосовно інших партій: «дрібнобуржуазні угруповування», «Реакційна» Центральна Рада[5]. Його матеріал був опублікований у першому числі журналу за 1924 р., тобто напередодні повернення в Україну М.С. Грушевського. Зазначу, що протистояння політичних партій в роки української революції 1917–1918 рр. належало до пріоритетного напрямку історико–партійної науки в Україні 1920–х рр. Зокрема, 20 листопада 1922 р. комісія ЦК КП(б)У по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією доручила М.І. Яворському написати серію брошур – «Українські есери» та їх роль в революції», «УСДРП і революція на Україні», «Центральна рада і революція на Україні»[6,арк.251].

Роль і місце М.І. Яворського в галузі науково–історичних досліджень оцінили його сучасники: академік С.О. Єфремов, згадавши його прізвище 29 раз у «Щоденниках», професор О.П. Оглоблин, які стикалися з ним протягом 1920–х рр. Цікавими є думки та оцінки С. Єфремова. 11 січня 1925 р. він записав враження про М. Яворського, якого почали «проштовхувати»

в академіки: «Це автор компілятивної «Історії України» (але марксистською) та найбезграмотнішої «Історії революції на Україні», невеличкою брошурою, в якій нахабність автора дорівнює його абсолютному неучтву. Про цю книгу мені доводилось дати свою думку Державному видавництву і я зазначив у рецензії численні помилки. Через місяць чи що в видавництві мені кажуть, що Яворський пристає на всі уваги і прохає мене виправити книгу» [7, с.185]. Виявляється, що М. Яворський був ад'ютантом в австрійського посла Фаргача, який був з візитом у С. Єфремова 1918 р., а «...тепер – комуніст. І всю українську науку в жмені держить» [7, с.185]. Отже, судячи з нотаток С. Єфремова, який добре знав М. Яворського, цей «спритний галичанин» був головним «істориком–марксистом», очолював Укрнауку в НКО УСРР, тому приїздив до ВУАН в якості «ревізора» і «страшенно» хотів стати її членом–кореспондентом. На початку квітня 1926 р. його звільнили з Наркомосу та відправили до Києва «для наукової роботи». Тепер, як зазначав С. Єфремов, навіть М. Грушевський «...замість шанобливого «Матвій Іванович», каже на нього вже попросту згідно «Матій Яворський», а той «...став маленький і говорить запобігачи» [7, с.362]. Відрядження М. Яворського до Києва не означало його остаточного і незворотного звільнення з «адміністративної роботи, як сподівався С. Єфремов, позаяк він вивчав політично–ідеологічні настрої київських науковців.

Проникнення «галичанина» М. Яворського, правника за фахом, що здобув вищу освіту у Львівському та Віденському університетах, виявилось в перших його публікаціях про діяльність Кирила–Мефодієвського братства та про «народного поета» Т. Шевченка, які з'явилися у 1920–1921 рр. [8]. Він чи не першим вишукував серед братчиків більшовицькі ідеї, творив образ революціонера–демократа з великого Кобзаря. О.П. Оглоблин, згадуючи про М. Яворського, зазначив, що він «...був у двадцятих роках офіційним лідером марксистської історіографії України» [9, с.50]. Український історіограф дуже критично оцінив теоретичну спадщину М. Яворського, його низку праць, «...абсолютно нікчемних з наукової точки зору», серед них : («История революционного движения на Украине». – Х., 1922; «Революция на Украине в її головніших етапах». – Х., 1923; «Коротка історія України». – Х., 1923; «Україна в епоху капіталізму». Т. I–III. – Х.; Полтава, 1924–1925; «Історія України в стилісму нарисі». – Х., 1928; «Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Т. 1. – Х., 1927; Т. 2. – Х., 1928» [9, с.50–51]. Вони, крім фактичного матеріалу, мали наставницький, полемічно–критичний зміст, насаджували псевдо-марксистську теорію суспільного розвитку, з виразними елементами класово–формаційного підходу.

Історик–марксист М.І. Яворський очолював історичне відділення Інституту марксизму–ленінізму (згодом Всеукраїнської Асоціації Марксо–Ленінських Інститутів – ВУАМЛІН), посідав впливову позицію в Українському товаристві істориків–марксистів (1928). На початку січня 1928 р. саме М. Яворський, судячи з нотаток С. Єфремова, висунув ідею про заснування другої Академії наук в Харкові – «лівобережної», навіть написав звернення до Наркомосу УСРР, яке підписав Д.І. Багалій та інші харків'яни. Однак М.О. Скрипник відмовив марксистові–реформаторові [7, с.575]. Якщо А. Хвиля виконував функцію головного партійного цензора за друкуванням словом, М. Попов слідкував за «чистотою» партійного будівництва та національної політики, то М. Яворський претендував на основного фундатора марксистської теорії в українській

засадах марксістського літературознавства. Тут той же хаос підходів, що і в старому буржуазному літературо і шевченкознавстві. Та воно й не дивно, бо редактори не є марксисти. До речі, обидва шановані академіки не дотримуються академічного правопису, який досі діє, а пише кожен, як йому більше до вподоби»[19,арк.280]. Висновок категоричний: «...книга потребує марксістської редакції і редакції її мови»[19,арк.280]. 8 лютого 1929 р. С. Єфремов, узагальнюючи непрості стосунки з В. Коряком, зазначив, що є такий суб'єкт – «...єдиний марксістський» у нас на Україні критик, донедавна диктатор літературний, що монополізував був на повну власність як роздавання титулів, так і писання та друкування доносів»[7,с.733]. Наприкінці 20–х рр. він сам став об'єктом особливої уваги партійної цензури. Рецензували не лише його, а також послідовників та учнів М. Яворського. Так, у 1928 р. З. Гуревич видав книгу «Молода Україна» за редакцією М. Яворського[20,], яку у жовтні рецензував С. Єфремов[37,с.665], а також В.І. Невський. Московський історик–марксист підтримав висновок автора про те, що Кирило–Мефодіївське братство складалося з «...ідеологів класу українських дрібних власників»[21]. Зазначу, що Т. Шевченко належав до товариства, але не був «дрібним власником».

Основним теоретиком марксістської методології радянської історичної науки 20–х – початку 30–х рр. був М.М. Покровський. Він не приховував власних переконань, наполегливо і послідовно насаджуючи марксістське глумачення історії. За його підтримки виникло всеосяжне Товариство істориків–марксистів, створене 1 червня 1925 р., яке об'єднало «...контингент товаришів–комуністів, які викладали історію в наших вузах»[22], доповнюючи морально і функціонально Інститут червоної професури. Співставляючи концепції російського історичного процесу в ХІХ ст., М. Покровський виокремив «живучість» буржуазної теорії, яка проникла в марксістську літературу (Г.В. Плеханов, Л.Д. Троцький), відтак з нею доводиться боротися «внутріпартійним шляхом»[23,с.547]. Згадуючи російського історика ХІХ ст. О.П. Щапова, радянський історик–марксист вважав його «типовим селянським істориком», але «...його історичний матеріалізм – не наш, не марксістський, не пролетарський, не робітничий, а чисто мужицький»[23,с.547]. Марксістський концептолог виклав різні підходи до висвітлення жовтневої революції, які існували в історичній і політичній літературі у 1927 р.: партійна точка зору («доктрина більшовиків», буржуазно–демократична, загальноісторична концепція П.М. Мілюкова («меншовицька»), класова теорія[24]. «Марксістська ідеологія, – писав М. Покровський, – у чому не може бути жодного сумніву, здобула величезні завойовання в нашій історичній літературі. Особливо цінними варто визнати два факти: по–перше, зближення з матеріалістичним розумінням історії значної частини наших старих фахівців, причому почасти таких, які до цього часу ще остаточно не зблизилися з нами політично»[25]. Цікаво те, що журнал «Історик–Марксист», в якому друкувався він та його колеги по цеху марксістської історіографії, проходив головлітвівську цензуру, маючи номер візи–дозволу А12745. Теоретична конструкція – «політично нам це чужий, ідеологічно уже перестав бути чужим», автором якої був М. Яворський, підкреслювала наявність в інтелектуальному середовищі істориків так званих «попутників», які співпрацювали з владою, будучи академіками, керівниками інститутів, кафедр, але не виявляли активної ідеологічної лояльності, тобто публічного зречення від минулого та сприй-

няття марксизму. Завдяки статтям М. Покровського відомий російський письменник М.Г. Чернишевський легко став у 1928 р. істориком[26]. У 1928 р. М. Покровський святкував свій 60-річний ювілей, якого вітав від наукової «громадськості» України М. Яворський, а в Харкові провели спеціальне засідання за участі академіків Д. Багалія, С.Ю. Семковського. Оглядаючи газети, редколегія журналу «Історик–Марксист» підкреслила, що ювілей М. Покровського прислужився до «...справи пропаганди марксизму, марксистського наукового методу і марксистської історіографії»[27]. Створюючи Інститут історії при Комакадемії, М. Покровський дбав про формування «марксистської атмосфери» в галузі історичної науки. Він підкреслив, що у 1922/23 р. «у нас свого кадра істориків ще не було»[28], а Інститут червоної професури, ІМЕЛ, Інститут історії Комакадемії лише виховували професійних істориків – справжніх «бійців за більшовизм». Йому належала термінологія, яка склала прикладну теоретичну базу радянської історіографії.

Організаційно Інститут історії при Комакадемії віддзеркалював концепцію вивчення історії, яку запропонував та обґрунтував М. Покровський. Інститут мав чотири секції: методології, історії пролетаріата, промислового капіталізму, соціології. В царині теорії працювали М. Покровський, І.Л. Татаров, А.Д. Удальцов, Ц. Фрідленд, С.С. Кривцов, розробляючи питання методології історії, суспільно–економічних формацій, критики буржуазних теорій з методології історії, дослідження робітничого класу П.О. Горін, Г. Панкратова, М. Нечкіна, промислового капіталізму М.М. Лукін[29]. Їхні теоретичні розробки враховували українські історики–марксиста, які разом з відповідними установами були філіалом всесоюзних організацій.

Співіснування марксистської і немарксистської історіографії у 1920–х рр. віддзеркалювало еволюційну форму їх розвитку, зумовлену меншою мірою принципами неупередженого лібералізму, які фактично не торкнулися гуманітарної галузі, де неухильно і наполегливо утверджувалася марксистська методологія історичного пізнання з її обмеженою класово–формаційною парадигмою. Радянська вища школа не мала можливості і часу для швидкої підготовки власних «класиків» історичної науки, тому доводилося використовувати «буржуазну спадщину» – готових «спеців», які не сприймали марксизму в період мирного співіснування. Партиїно–ідеологічні органи цензури та Головліт здійснювали системний контроль за видавництвами, науковою літературою, авторами, застосовуючи профілактичні методи впливу: висновок політредактора, замовна рецензія, звичайна критична рецензія на рукопис чи книгу, «марксистська критика». Вони стосувалися не лише опонентів, тобто праць немарксистського спрямування, а також різного гатунку марксистської літератури. Починаючи з другої половини 1920–х рр., позаяк перша половина вирізнялася відсутністю в Україні оформлених інституційних центрів наукового марксистського аналізу, крім перших кроків «Істпарту», відбувалося неухильне поширення теоретичних складових марксистської методології, яка активно насаджувалася в гуманітарній галузі знань, особливо в історичній науковій думці. За політичною фразеологією, особливо в статтях М. Покровського, М. Яворського, простежувалися ознаки єдиного класово–формаційного підходу до вивчення соціально–економічної та політичної історії. Рецензенти звертали увагу саме на теорію класової боротьби, яку вважали рушійною силою формаційних змін, відтак і їхнього з'ясування.

29. В Институте истории при Комакадемии // Историк–Марксист. – 1929. – №14. – С.221–227.
30. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30–ті роки / Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
31. Лозицький В. Бунтівник: Життя і смерть Миколи Хвильового. Історико–біографічно–публіцистичний нарис / В.С. Лозицький. – К.: Генеза, 2009. – 120 с.
32. Волобуєв Мих. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.46–72; Там само. – №3. – С.42–63.
33. Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Мих. Волобуєву) // Більшовик України. – 1928. – №3. – С.72–108.

Стоян Т.А. Формирование методологических основ политической цензуры в области общественно–политических исследований в Украине 20–30-х годов XX ст.

Исследуется формирование и функционирование в 1920–1930-х гг. марксистско–ленинской и сталинской методологии, которая исполняла универсальную функцию партийно–идеологического цензора исторических исследований.

Ключевые слова: политическая цензура, историческая наука, марксистско–ленинская и сталинская методология.

Stoyan, T.A. Forming of methodological bases of political censorship in social and political researches in Ukraine of 1920–1930th

The process of forming and functioning of Marxist methodology which had a universal function of politically–ideological sensor of historical studies in Ukraine are investigated.

Key words: political censorship, historical science, Marxist methodology.